

Schoollokaal met onderwijzer en kinderen, begin negentiende eeuw, Noach van der Meer. Collectie Rijksmuseum Amsterdam

VADERLANDSLIEFDE EN LITERATUUR

Nederlandse letterkunde op school in de vroege negentiende eeuw

Tegenwoordig moet literatuuronderwijs vooral de literaire ontwikkeling bevorderen: leesplezier, tekstervaring, literaire smaakontwikkeling. Maar toen het vak Nederlands vorm begon te krijgen, werd de literatuur vooral in dienst gesteld van het streven naar een nationale Nederlandse identiteit.

RICK HONINGS

Wanneer en hoe kwam de Nederlandse literatuur de school binnen? Dat proces voltrok zich in de eerste helft van de negentiende eeuw.

In 1797 werd Matthijs Siegenbeek benoemd tot hoogleraar in de Nederlandse taal en welsprekendheid te Leiden. Het was zijn opdracht toekomstige juristen en predikanten te onderwijzen. Nederlands was in die tijd nog geen volwaardige studierichting. Veel jongens gingen daarom theologie studeren. Niet alleen kregen ze hiervoor dikwijls een beurs, ze kozen óók voor die studie omdat ze vaak literaire aspiraties hadden. Auteurs als Nicolaas Beets en François HaverSchmidt zouden, indien ze nu leefden, ongetwijfeld voor Nederlands

kiezen. In de negentiende eeuw was theologie het beste alternatief.

Tegen de verbastering

De instelling van de leerstoel van Siegenbeek was niet zonder betekenis. Nederland was een politiek verscheurd land. Sinds de jaren tachtig van de achttiende eeuw hadden patriotten en prinsgezinden elkaar het leven zuur gemaakt. In 1795 was, na de inval van de Fransen, de Bataafse Republiek gevestigd, maar nu lagen de patriotten onderling met elkaar in de clinch. Het algemene gevoel heerste dat Nederland behoefte had aan een eigen identiteit. Velen meenden dat er sprake was van teruggang, in vergelijking met de zeventiende eeuw, zowel in economische als in morele zin. De leerstoel werd beschouwd

Aan het einde van de achttiende eeuw was er nog nauwelijks professionele aandacht voor de vaderlandse taal en literatuur.

Het academisch onderwijs richtte zich op de klassieke en oosterse talen; colleges werden in het Latijn gegeven

als een middel ter bevordering van de nationale eenheid.

Siegenbeek bleek de juiste man op de juiste plaats. In de loop der tijd werd hij dikwijls bekritiseerd; hij schijnt niet de meest sprankelende persoonlijkheid te zijn geweest. De Duitser August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, die hem in 1821 ontmoette, schreef over Siegenbeek dat hij 'recht langweilig' kon zijn. Toch mag men Siegenbeeks belang niet onderschatten. Hij schreef talrijke genootschapsverhandelingen, rapporten en boeken, pleitte voor nationaal toneel en bracht waar hij maar kon de vaderlandse letteren onder de aandacht. Hij hield een pleidooi voor een zuivere literatuur.

Siegenbeek geloofde dat de Nederlandse smaak verbasterd was. Hij stelde zichzelf ten doel bij zijn studenten belangstelling te kweken voor de vaderlandse letteren. Om het nationale bewustzijn te stimuleren wilde hij hen laten kennismaken met voorbeelden van zuivere literatuur. Daartoe waren volgens hem vooral de werken van Vondel, Hooft en Cats geschikt. Deze schreven krachtig, mannelijk Nederlands, waaraan de huidige generatie een voorbeeld kon nemen. Ter illustratie van hun waarde publiceerde Siegenbeek twee bloemlezingen, *Proeven van Nederduitsche welsprekendheid* (1799) en *Proeven van Nederduitsche dichtkunde uit de zeventiende eeuw* (1806). Volgens hem was het de plicht van elke Nederlander hiervan kennis te nemen, nu de eigen identiteit werd bedreigd. In 1810 heette het: 'Om dan het kwaad in zijnen eersten wortel en oorsprong aan te tasten, ware het, mijns inziens, volstrekt noodzakelijk, dat de geletterde opvoeding op eene andere wijze, dan gemeenlijk geschiedt, werd ingerigt, en de kennis en beoefening der vaderlandsche letterkunde tot het beginsel en een hoofdgedeelte van dezelve gesteld werd.' Schoolboeken dienden slechts proza en poëzie van eigen bodem te bevatten, om bij jeugdigen 'dien geest van echte vaderlandsliefde op te wekken, welke ter instandhouding der nationale eer volstrekt noodzakelijk is' (Siegenbeek 1810a, p. 250, 252–253).

Latijn, Latijn en nog eens Latijn

In hoeverre was er sprake van 'middelbaar' onderwijs in de Nederlandse literatuur in de vroege negentiende

eeuw? Hoewel we niet weten hoe het lesprogramma eruitzag, staat vast dat het onderwijs zoals wij dat kennen nog niet bestond. Aan het einde van de achttiende eeuw was er nog nauwelijks professionele aandacht voor de vaderlandse taal en literatuur. Het academisch onderwijs richtte zich op de klassieke en oosterse talen; colleges werden in het Latijn gegeven. Ook de Latijnse school stond, aldus Kloek (1993, p. 269), nog helemaal in het teken van 'Latijn, Latijn en nog eens Latijn, en een beetje Grieks'. Aandacht voor vaderlandse letterkunde was er nog niet. Op de Nederduitse en Franse scholen werd evenmin vaderlandse literatuur gedoceerd. Op de eerste stonden godsdienst, lezen, schrijven en rekenen centraal, terwijl men op de tweede (met het oog op een hogere, maar niet-intellectuele loopbaan) vakken als vreemde talen, wiskunde, boekhouden en aardrijkskunde doceerde.

Ook in de vroege negentiende eeuw bleef men op de Latijnse school vasthouden aan klassieke teksten. Dat was Siegenbeek een doorn in het oog. Daarom publiceerde hij schoolboeken met fragmenten van zeventiende-eeuwse Nederlandse auteurs, zoals zijn *Keur van dichtelijke zedelessen, voornamelijk uit J. Cats* (1810), bedoeld om de jeugd kennis te laten maken met de 'voortreffelijkste voortbrengselen onzer letterkunde'. Siegenbeek zag Cats' oeuvre als een wapen in de strijd tegen de verbastering. Diens verzen waren geschikt om 'echt vaderlandsche zeden, deugden en gevoelens aan te kweken, en beide aan hart en verstand, in iederen leeftijd, het weldadigst voedsel verschaffen' (Siegenbeek, 1810b, p. i–iv, viii). In 1811 verscheen een tweede boekje: *Dichtelijke zedelessen voor de jeugd, uit Cats en anderen verzameld*.

Ondanks Siegenbeeks inspanningen kreeg zijn pleidooi voor Nederlandse teksten maar weinig navolging. Volgens Johannes (2007) verscheen tijdens de Franse tijd slechts één ander werk op dit terrein. Deze *Nederduitsche chrestomathie* (1805) werd gepubliceerd in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en bevatte proza en poëzie van binnenlandse en buitenlandse auteurs, zoals Hooft, Vondel, Cats, Wolff en Deken, Feith, Kotzebue, Young en Klopstock. De fragmenten

Matthias Siegenbeek (1774–1854), portret toegeschreven aan Ezechiël Davidson. Collectie Universiteit Leiden

per dag. Lessen werden gegeven van negen tot twaalf en van twee tot vijf; elk dagdeel kostte anderhalve cent. Doordat er moest worden betaald, waren de leerlingen van de 'tussenschool' van een betere stand dan die van de armenklassen.

Dankzij Cousin is het lesprogramma bekend. Op de dagschool, die uit zes klassen bestond, hielden de leerlingen zich bezig met lezen, spelling en grammatica, schrijven, rekenen, Bijbelhistorie, zingen en in de latere klassen ook met aardrijkskunde en vaderlandse geschiedenis. Al deze vakken werden ook op de avondschool onderwezen. In de laatste klas werden algemene geschiedenis en mechanische filosofie behandeld. Dat er ook vaderlandse letterkunde werd onderwezen, is onwaarschijnlijk.

Literatuur zonder onderwijs

Elders kwamen leerlingen al eerder in aanraking met literatuur. Zo gaf men op het Instituut Noorthey te Voor- schoten, een kostschool die in 1820 werd gesticht door Petrus de Raadt, les in de moderne Franse, Duitse en Engelse literatuur. Ook was er in de hoogste klassen een uur per week aandacht voor de vaderlandse letterkunde. De leerlingen kregen les uit Siegenbeeks *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1826). Een van de leraren op Noorthey was Jan Jacob de Gelder. Nadat hij er drie jaar had gewerkt, opende hij in 1832 in Leiden een privaatcollege (met kostschool). De instelling noemde men het 'Paedagogium' en bereidde leerlingen voor op de academie. Besteedde de Latijnse school nauwelijks aandacht aan de vaderlandse letteren, De Gelder wilde door de 'vlijtige beoefening der Vaderlandsche Geschiedenis en Hollandsche Letterkunde, die heilige liefde tot het Vaderland en die verstandige Nationaliteit op te wekken, welke den steun en het sieraad der Hollanders uitmaken' (Van Heijningen-de Zoete, 1985, p. 86).

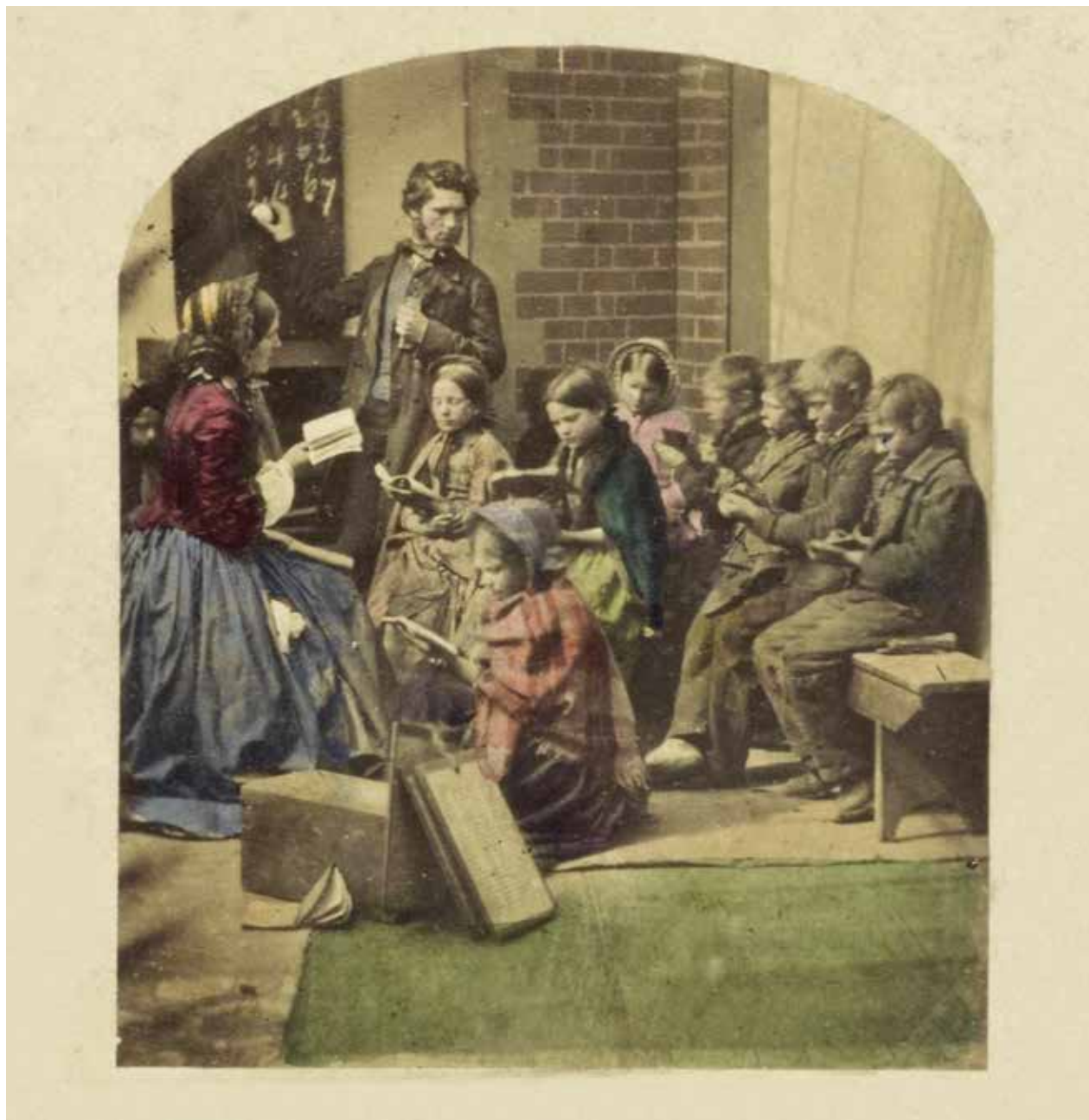
Ook op andere scholen kwamen leerlingen met letterkunde in aanraking, in een tijd dat er van literatuuronderwijs nog geen sprake was. Bloemlezingen bevatten namelijk teksten van oude en contemporaine Nederlandse auteurs. Deze waren meestal niet bedoeld voor het literatuuronderwijs; de fragmenten dienden om

waren bedoeld om het 'kunstmatig lezen' te oefenen: het hardop en met het gevorderde onderscheid van toon, en daardoor verstaanbaar lezen van stijlsoorten. In de inleiding staat: 'Het oogmerk van dit Werkje is alleenlijk, om de Jeugd, in derzelver lees oefeningen, zoo veel mogelijk, te gewennen, om elken stijl in deszelfs behoorlijken toon te lezen.' Zo bevat de bloemlezing voorbeelden van de gemeenzame, de ironische, de deftige, de komische en de hekelende stijl. Hoewel de leerlingen zo in aanraking kwamen met teksten, was literatuuronderwijs nog geen doel op zich.

Een Franse ooggetuige

Wat er op scholen gedoceerd werd, is lastig te achterhalen. Lesprogramma's zijn vaak niet overgeleverd; getuigenissen zijn schaars. In 1836 bracht Victor Cousin een bezoek aan Leiden. Deze Franse filosoof bleek niet geïnteresseerd in de bezienswaardigheden van de stad, maar wel in 'des raretés d'un tout autre prix à mes yeux, les véritables richesses de la Hollande, c'est-à-dire ses écoles'.

Hij bezocht twee scholen: een Franse en een 'école intermédiaire' (Cousin, 1837, p. 110–111). De eerste bekeek hij te kort om zich er een goed beeld van te kunnen vormen. De tweede zat tussen de Franse school en armenschool in. Leerlingen betaalden een klein bedrag

Tafereel in schoollokaal, midden negentiende eeuw, stereofoto. Collectie Rijksmuseum Amsterdam

kinderen op de lagere en Franse scholen te onderrichten in andere vakonderdelen. Zo schreef Nicolaas Anslin – de auteur van de ‘bestseller’ *De Brave Hendrik* (1810) – het *Leesboek tot oefening in het kunstmatig lezen*. Het verscheen vanaf 1816 en bevatte ‘Leesoefeningen in poëzy’: korte dichtfragmenten van diverse auteurs, zoals Anna Bijns, P.C. Hooft, Joost van den Vondel, J.F. Helmers en Rhijnvis Feith. Het ging er in de eerste plaats om ‘belangrijke en nuttige stoffen tot oefening in het lezen te leveren’ (Anslin 1828, p. iii). Elk vers stelde zijn eigen eisen wat betreft het voorlezen. Daarom vermeldde Anslin boven

ieder fragment het metrum. Het werk moest leerlingen óók indirect laten kennismaken met de beste dichtwerken uit het verleden.

Een ander voorbeeld, beschreven in een didactisch tijdschrift, is de voordracht van een lierzang van Vondel, waarbij de klemtoon belangrijk was. Een leerling las een passage voor uit de *Gijsbrecht*: ‘Waer wert oprechter trou / Dan tusschen man en vrouw / Ter weerelt oit gevonden?’ Terwijl het volgens de docent moest zijn: ‘Waer wert oprechter trou / Dan tusschen man en vrouw / Ter weerelt oit gevonden?’ De leraar schreef: ‘dergelijke mistastingen

zijn ligtelijk te verbeteren, als de onderwijzer den leerling aan het verstand brengt, wat de Schrijver eigenlijk heeft willen zeggen’ (Meesters, 1835, p. 472). Het was een verkapte manier van leraren om toch aandacht te besteden aan de literatuur.

De letterkunde werd daarnaast gebruikt ter oefening van de stijl- en taalleer, de grammatica en het schoon-schrijven of bij andere lessen. Zo waren Hendrik Tollens’ dichtstuk *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla* en Hoofts *Nederlandsche Historiën* bruikbaar in lessen over de vaderlandse geschiedenis of aardrijkskunde. Een voorbeeld van hoe men de letterkunde inzette voor de grammaticales beschreef Anslin. Hij legde in 1823, in het tijdschrift *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding*, uit hoe men gedichten van Tollens – zoals diens ‘Bij het lijkje van een kind’, met de regel: ‘t Kruipend rupsje, moè gekropen’ – kon gebruiken bij het redkundig ontleden. De tekst van de dichter was daarbij niet heilig. Anslin deinsde er niet voor terug wijzigingen aan te brengen om fragmenten geschikter te maken voor het ontleden. Zo kwam de schoolgaande jeugd indirect toch in aanraking met werken van de groten der Nederlandse literatuur.

De doorbraak van de literatuur

Het onderwijs op de Latijnse school bleef lange tijd klassiek georiënteerd, ondanks voorstellen van een staatscommissie in 1828 om het vakkenpakket uit te breiden met Frans en Nederlands. Geleidelijk kwam er meer aandacht voor letterkunde. Zo werd op de Latijnse school in Leiden het lesaanbod met ingang van het schooljaar 1838–1839 uitgebreid met vaderlandse taal en literatuur, met het doel dat ‘jongelingen geene vreemdelingen zijn in de Nederlandsche geschiedenis; dat de moedertaal grondig door hen wordt beoefend en derzelve letterkunde hun niet onbekend blijve’ (Kloek, 1993, p. 274).

De Latijnse school, later Stedelijk Gymnasium geheten, bestond uit zes klassen: een leerling begon in de zesde en eindigde in de eerste. In de zesde klas werd lesgegeven in de ‘Hollandsche Taal’, waarbij men gebruikmaakte van de *Nieuwe Nederduitsche chrestomathie* (1832). Deze bevatte fragmenten van alle grote schrijvers en dichters. Hoe langer de leerling op school zat,

hoe meer aandacht de letterkunde kreeg. In de vierde en vijfde klas stond de bloemlezing *Schoonheden uit de Nederlandsche dichters* (1828) op het programma, met fragmenten van auteurs uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Tweede- en derdeklassers lezen onder meer Hooft en Poot, terwijl in de eerste klas ook Vondel bestudeerd werd. Verder gebruikte men Siegenbeeks *Proeven van Nederduitsche welsprekendheid* (1799–1824) en diens *Proeven van Nederduitsche dichtkunde uit de zeventiende eeuw* (1806).

Met ingang van het schooljaar 1852–1853 werd ook het onderdeel literatuurgeschiedenis op het Leidse gymnasium geïnstitutionaliseerd. L.A. te Winkel, die er als docent werkte, introduceerde het lesboek *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1849) van de Vlaamse letterkundige F.A. Snellaert. Daarin werd zowel geschreven over oudere als over eigentijdse auteurs. Zo kreeg het onderwijs in de literatuur(geschiedenis) geleidelijk een vaste plaats in het curriculum. ■

Rick Honings is verbonden aan de opleiding Nederlands van de Universiteit Leiden. Eerder publiceerde hij *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760–1860* (2011) en *De gefnuikte arend: Het leven van Willem Bilderdijk* (2013, samen met Peter van Zonneveld).

LITERATUUR

- Anslin Nz, N. (1828). *Leesboek tot oefening in het kunstmatig lezen* (vierde stukje). Leiden: Du Mortier.
- Cousin, V. (1837). *De l'instruction publique en Hollande*. Parijs: Levrault.
- Heijningen-de Zoete, J.C. van. (1985). Zeventig leerlingen van het Paedagogium geportretteerd door C.H. van Ameron. *Leids Jaarboekje*, 77, 80–106.
- Hoffmann von Fallersleben, A.H. (1868). *Mein Leben: Aufzeichnungen und Erinnerungen* (6 dln.). Hannover: Rümpler.
- Johannes, G.J. (2007). *Dit moet U niet onverschillig wezen! De vaderlandse literatuur in het Noord-Nederlands voortgezet onderwijs 1800–1900*. Nijmegen: Vantilt.
- Kloek, J.J. (1993). ‘Dit hoofdvak van alle beschaafde opvoeding.’ Over de voorgeschiedenis van Nederlandse letterkunde als schoolvak. *Literatuur*, 10, 267–279.
- Meesters, P. (1835). Over het lezen. *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden*, 468–476.
- Siegenbeek, M. (1810a). Antwoord op het voorstel der Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde, vorderende een betoog van den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitsche taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering van dezelve tegen te gaan. *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde*, 5(1).
- Siegenbeek, M. (1810b). *Keur van dichterlijke zedelessen, voornamelijk uit J. Cats*. Amsterdam: Allart.